

A watercolor illustration of a large, classical-style building with a prominent tall tower. The building features a two-story facade with a colonnade of arches on the ground floor and a balcony with columns on the upper floor. The tower is tall and slender, topped with a cross. The scene is set in a wide, open square with a few small figures of people for scale. The overall color palette is warm and muted, dominated by yellows, oranges, and browns.

Walburg Pers

1992 - 5/6

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermtvrouwe H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F.W. van Voorden
(hoofdredacteur).
prof. drs. H.L. Janssen,
drs. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
dr. K.A. Ottenheim,
drs. H. Sarphatj
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
drs. ing. D.J. de Vries,
prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad

Drs. U.F. Hylkema (voorzitter),
prof. dr. W.J.H. Willems,
G. Heuff,
drs. J.F. van Regteren Altena,
drs. C.O.A. Baron
Schimmelpenninck van der Oije,
ir. C.J. Vriesman,
mevr. drs. M.J.H. Willinge.

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 75,—; *f* 50,— (t/m 27 jr); *f* 125,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers *f* 15,—.

ISSN 0166-0470

145

M.A.D. van Nieuwpoort
De architectuur van Gustav Cornelis Bremer

156

D.J. de Vries, J.W. Bloemink en R.H.P. Proos
De proosdij in Deventer

166

C.A.A. Linssen
Het Maastrichtse graf van de laatste Karolinger

170

Lex Bosman
Een nieuw beeld van een oud gebouw.
Opmerkingen over de St. Servaaskerk in
Maastricht in de elfde eeuw

177

Eymert-Jan Goossens en Gerrit Vermeer
De 'strengere stijl' van Alessandro Pasqualini

182

Publikaties
R. Stenvert, Constructing the Past: Computer-
Assisted Architectural-Historical Research
(recensie: Erik Kleyn); A.J. Looyenga, Van
waterstaatskerk tot kathedraal . (recensie: Coert
Peter Krabbe); A.G. Schulte, *De Nederlandse*
monumenten van geschiedenis en kunst;
Margraten, Mheer en Noorbeek (recensie: Elle de
Wijs); Charles van den Heuvel. 'Papiere
Boiwercken' - de introductie van de Italiaanse
stede- en vestingbouw in de Nederlanden
(recensie: P.M.J.L. Lombaerde).

185

Recent verschenen
Met een bericht over Monumenten van
volkswoningbouw Amsterdam

186

Berichten
Monumentenzorg: Bouwhistorisch onderzoek,
studiedag te Deventer.
Archeologie: Behouden Huys Nova Zembla,
Romeinse brug Cuijk, Gennep, Gemeentelijke
archeologie-stand van zaken, Nederlandse
archeologie in het buitenland, Archeologisch
Toerisme Noord-Holland.

190

Mutual heritage: Willemskerk – Gereja Immanuel;
Jakarta, Onzekere toekomst huis Reinier de Kierk
in Jakarta, Monumenten op Bali.

194

Tentoonstellingen
Kreta in Allard Pierson museum, In dienst van het
Koninkrijk, Het Witte Loo 1806 - 1962.

197

Auteurs en referenten

197

KNOB
Mededelingen en berichten

199

Summaries

Omslag: Prijsvraaginzending stadhuis
Amsterdam, 1937-'38, architect Gustav Cornelis
Bremer (fragment; opname Rijksdienst voor de
Monumentenzorg; bron: privé archief Bremer).

BULLETIN KNOB
Jaargang 91, 1992, nummer 5/6

De 'strengere stijl' van Alessandro Pasqualini

Eymert-Jan Goossens en Gerrit Vermeer

In de Noordelijke Nederlanden drong de Renaissance in de architectuur pas laat door. Eerst nadat Karel V landsheer werd van onze streken, ontstonden er op het gebied van de bouwkunst directe banden met de belangrijkste centra van de Europese cultuur. Hendrik III van Nassau en Maximiliaan van Egmond, aanhangers van Karel V, waren in 1530 in Bologna aanwezig bij de kroning van Karel V tot keizer. Hier legden zij contacten met een tweetal Italianen, Tommaso Vincidor en Alessandro Pasqualini. De eerste werd als bouwmeester in dienst genomen door graaf Hendrik III, de laatste als vestingbouwer en duizendpoot door Maximiliaan van Egmond (1509 - 1548) en diens vader Floris (1469 - 1539). Floris en Maximiliaan waren onder meer graven van Buren, heren van IJsselstein en gouverneurs van Grave. In deze drie plaatsen was Pasqualini tevens werkzaam als bouwmeester. Voor Floris bouwde hij in 1538 in diens kasteel te Buren galerijen en was hij verantwoordelijk voor de ornamenten. Het beeldhouwwerk werd geleverd door de Vlaamse beeldhouwer Andries Seron, die meewerkte aan het kasteel van Hendrik III in Breda. Tussen 1532 en 1535 bouwde Pasqualini in IJsselstein een kerktoeren (afb. 1). Omstreeks 1540 verhoogde hij de kerktoeren van Buren met een achtkant en voorzag hij het kasteel van een geveltopy. De datering van de ongetwijfeld door hem ontworpen zuidelijke transeptgevel van de Sint-Elisabethskerk te Grave is onzeker (afb. 2). Zowel in 1534 als in 1541 was Pasqualini aan het kasteel werkzaam. Het is mogelijk dat hij zich bij een van die gelegenheden tevens met de kerk heeft bezig gehouden¹. Aan deze gebouwen kunnen nog worden toegevoegd de Benschoter Poort te IJsselstein² en de Vrouwenpoort te Buren (afb. 3), die nog bekend zijn van oude afbeeldingen. Deze poorten moeten ongeveer tegelijkertijd met de eveneens door Pasqualini uitgevoerde verdedigingswerken tot stand zijn gebracht. Van 1549 tot aan zijn dood in 1559 werkte Pasqualini in dienst van de hertog van Gulik, Kleef en Berg, Willem V. In deze periode bouwde hij het kasteel te Gulik, waarvan nog enkele door Pasqualini ontworpen gedeelten bewaard zijn gebleven.

Door zijn Italiaanse achtergrond was de toepassing van de klassieke zuilenorden voor hem vanzelfsprekend. De opdrachtgever kon met deze nieuwe, Italiaanse stijl blijk geven van zijn internationale, met an-

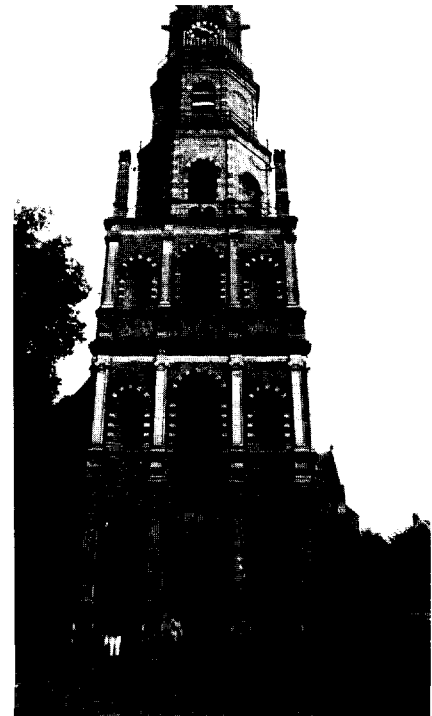
1a. Détail van de voorgevel van de kerktoeren te IJsselstein.

dere woorden keizerlijke gezindheid. Zijn representatieve bouwwerken worden beschouwd als de eerste voorbeelden van de 'strengere renaissance-stijl'³ in de Nederlanden en het Rijnland. In dit artikel worden de representatieve bouwwerken besproken die Pasqualini maakte voor Floris en Maximiliaan van Egmond en hertog Willem van Gulik, om te laten zien wat onder deze 'strengere stijl' verstaan moet worden.

Cesariano

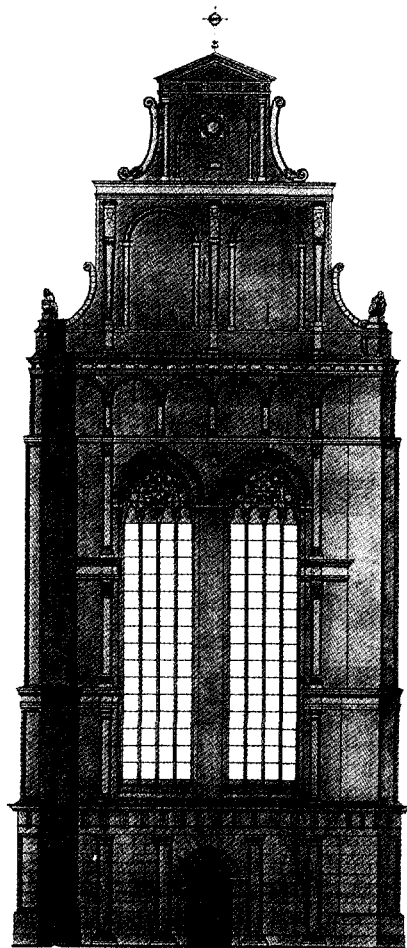
Pasqualini kon ongetwijfeld beschikken over de in 1521 verschenen Vitruvius-editie van Cesare Cesariano. In Vitruvius architectuurboeken worden zaken beschreven, die voor de vestingbouwer van groot belang waren, zoals machines voor belegeringen. Van belang voor de bouwkunst zijn de illustraties van de zuilenorden, die als grondslag dienden voor zijn representatieve architectuur.

De afbeeldingen in het boek van Cesariano

1b. De kerktoeren te IJsselstein (opname RDMZ).

tonen zowel zuilen als pilasters. Pasqualini paste beide toe. De details van de orden zelf zijn aan dit architectuurboek ontleend. Het platte kapiteel van de Dorische orde, dat door een astragaal van de schacht wordt gescheiden, is versierd met een eierlijst al of niet met drie rozetten daaronder (afb. 4a-c). De Ionische kapitelen te IJsselstein vertonen net als die van Cesariano een gecannuleerde lijst (afb. 5a-b). De Ionische orde van het kasteel te Buren is overeenkomstig Cesariano rijk geornamenteerd met leeuweskoppen, maskers en florale motieven in de friezen. Overeenkomstig het voorbeeld zijn de schachten van de pilasters van een spiegel voorzien. De rondbogige openingen en nissen van de kerktoeren te Buren en IJsselstein vertonen de rechtstand en de boog, evenals het voorbeeld in Cesariano, een lijst (afb. 1). De achtkant van de toren te IJsselstein heeft om de hoek geknikte pilasters, een motief ontleend aan Cesariano's weergave van de Toren van de Winden te Athene (afb. 7). De superpositie van Dorisch, Ionisch en Korintisch in de toren te IJsselstein en de

2. De zuidelijke transeptgevel van de Sint-Elisabethskerk te Grave. Tekening van W. Kramer uit 1978.

transeptgevel te Grave is terug te vinden op de afbeelding van een rondbouw voor het theater (zie afb. 6). Op de afbeelding van Cesariano en in de toren van IJsselstein zijn de ordonnaties op voetstukken geplaatst, die door een borstwering met elkaar worden verbonden. Op de begane grond doet zich één verschilpunt voor. Om de ingangen vrij te houden liet Cesariano op de begane grond zowel de voetstukken als de borstweringen weg. Bevredigend was deze oplossing niet, want een basement hoort bij uitstek op de grond te staan. Terecht verzag Pasqualini de onderste orde van de toren in IJsselstein wel van een voetstuk en liet hij alleen de borstwering in de middelste rondboog weg. In Grave ontbreken deze voetstukken, omdat hiervoor onvoldoende ruimte was.

In strijd met de constructieve logica, die aan de klassieke orden ten grondslag ligt, staan de uiterste pilasters van de kerktoren in IJsselstein niet op de hoek, maar steekt de gevel aan weerskanten nog iets naar buiten. Visueel ontbeert de hoek, het zwaarst belaste punt, hierdoor ondersteuning. Voor een bevredigende behandeling van de hoek bood het voorbeeld, de rondbouw voor een

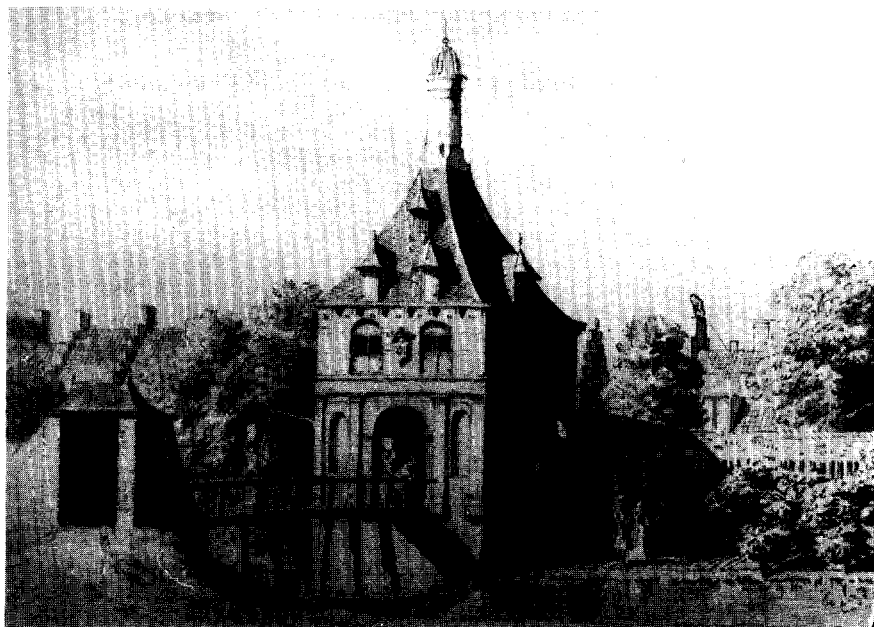
theater uit Cesariano, geen oplossing. Pasqualini was hier geheel op zichzelf aangevoelen. In de gevel van de hofkapel van het kasteel te Gulik staan de buitenste pilasters opnieuw iets uit de hoek.

In Gulik dienden de illustraties bij Cesariano's uitgave van Vitruvius wederom als uitgangspunt. De detaillering van de orden wijkt in Gulik niet af van zijn eerdere bouwwerken. Cesariano was echter niet langer zijn enige voorbeeld. Blijkbaar beschikte hij ook over één of meerdere delen van de architectuurboeken van Sebastiano Serlio⁴. In het derde boek uit 1537, dat als eerste verscheen, werd uitgebreid aandacht besteed aan rustica, waarvan ook verschillende voorbeelden worden gegeven. In het zesde boek kwam hij hierop uitgebreid terug. Hij achtte deze stoere vormen vooral geschikt voor vestingen en stadspaleizen of landhuizen van krijgslieden. Onder deze categorieën viel ook het kasteel van Willem V. In de boeken van Serlio is geen enkele afbeelding aanwijsbaar, die direct als voorbeeld heeft gediend voor de onderdelen in rustica van het kasteel in Gulik, maar alle elementen afzonderlijk zijn wel terug te vinden. Het Dorische rusticaportaal van de noordvleugel is een eigen variatie van Pasqualini binnen de door Serlio aangegeven grenzen, zij het dat de driehoekige frontons van de vensteromlijstingen wat ongelukkig het hoofdstel overlappen. Variaties werden door Serlio aangeraden om te voldoen aan de behoefte naar verrassing. Aan de binnenkant van de slotkapel zijn gekoppelde Ionische zuilen toegepast. Ook dit gegeven zal aan Serlio zijn ontleend).

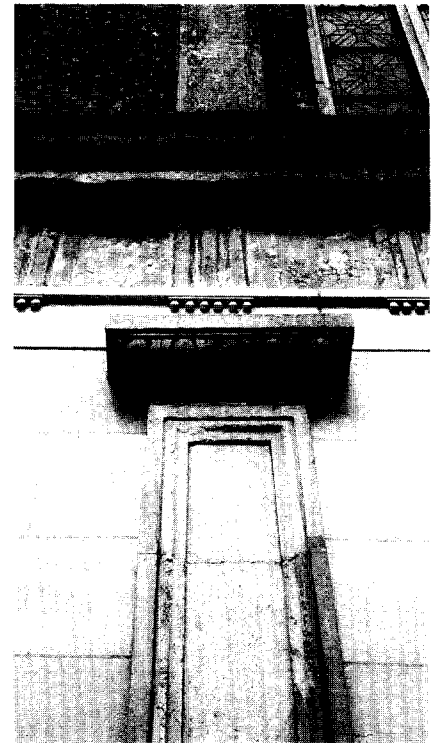
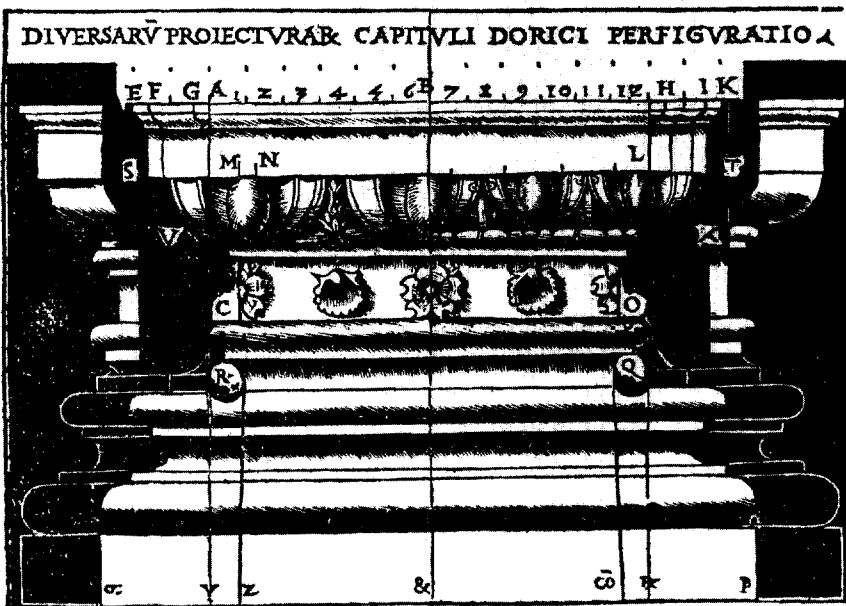
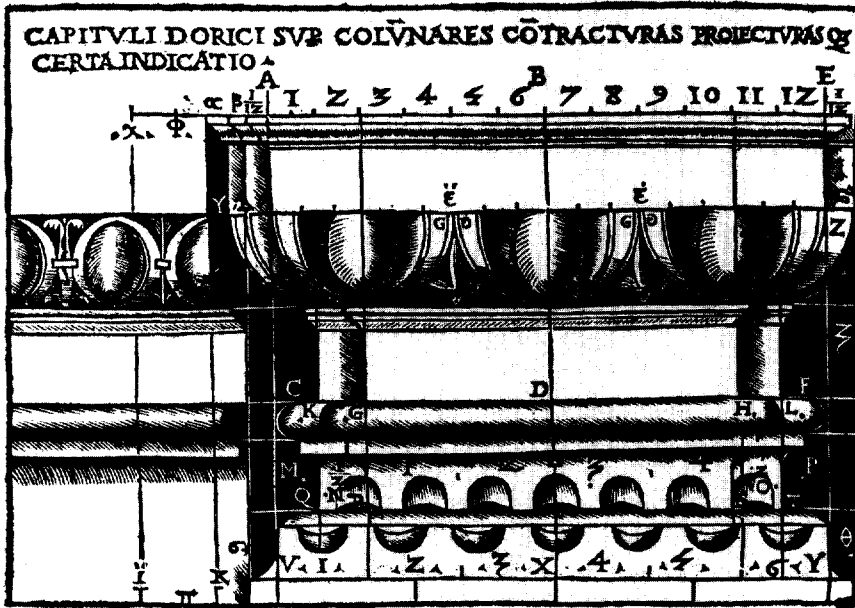
De kerktoren te IJsselstein

Italiaanse architecten trachtten al sinds het begin van de vijftiende eeuw de antieke orden aan te passen aan de eigentijdse, meestal traditionele bouwtypen. Daarvoor waren reeds een groot aantal oplossingen voorhanden. In dienst van Floris en Maximiliaan van Egmond, ver van huis, kreeg Pasqualini te maken met artistieke problemen, waar noch Cesariano, noch zijn Italiaanse achtergrond hem een oplossing voor konden verschaffen. De orden moesten worden toegepast op laat-gotische bouwtypen die in Italië eenvoudigweg niet bestonden.

In IJsselstein voegde Pasqualini aan de vijftiende-eeuwse kerk een toren toe van een type, dat in onze streken in de late gotiek gangbaar was: een achtkant boven een vierkante onderbouw. De gevels van dergelijke torens bestonden vaak, maar lang niet altijd uit drie assen. De overgang van het vierkant naar de achthoek werd doorgaans verzacht met pinakels, steunberen of uitgekraagde torentjes boven de vier hoeken. De ingang van de westtoren bevindt zich altijd in het midden van de westgevel. De toren te IJsselstein beantwoordt in alle opzichten aan deze opzet. Waarschijnlijk is de keuze voor dit traditionele type bepaald door de opdrachtgever. Het kostte Pasqualini niet veel moeite deze vorm te onderwerpen aan de orden. De traditionele drie-assige gevel nam hij over als triomfboogmotief met een bredere middenas. Dit gegeven is ook toegepast in de Benschoter Poort te IJsselstein en de Vrouwenpoort te Buren. Ondanks de grote hoogte van het vierkante bouwblok was het niet nodig dat de pilasters van de drie verdiepingen werden opge-

3. De Vrouwenpoort te Buren in 1728. Vermoedelijk is de gevel van de onderste bouwlaag nog van Pasqualini. Deze vertoont een door hem vaker toegepast triomfboogmotief. De pilasters staan op voetstukken. De met natuurstenen banden versierde verdieping en het hoge schilddak kwamen later tot stand.

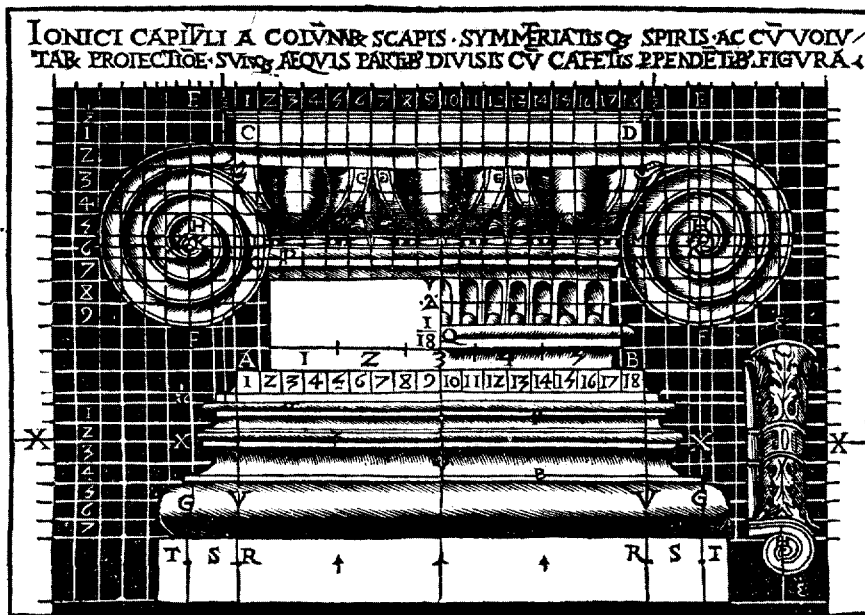
4a-c. De Dorische orde uit de Vitruviuseditie van Cesariano (4a). De twee voorbeelden hebben als voornaamste verschil het al of niet ontbreken van rozetten. Beide voorbeelden zijn toegepast in de architectuur van Pasqualini. Afbeelding 4b toont een Dorisch kapiteel zonder rozetten in Grave. De variant met rozetten komt voor in IJsselstein (4c).

rekt. Dit dankzij het gebruik van voetstukken. De voetstukken en de borstweringen daartussen werden aan de bovenzijde voorzien van een doorlopende lijst. Samen met de hoofdstellen verlenen deze het hoge bouwlichaam een krachtig horizontaal accent. Bovendien is in de onderste geleiding de lijst tussen de rechtstanden en de rondboog van de ingang over de gehele gevel doorgetrokken. De horizontale elementen worden gecompenseerd door de pilasters, die tezamen met de gecorniste hoofdstellen en licht vooruitstekende voetstukken fraaie, ononderbroken verticale vormen,

die het verband tussen de verdiepingen versterken. De verticale beweging wordt op de hoeken van het onderste vierkant voortgezet door de obeliskken, die de gebruikelijke pinakels of torentjes vervangen.

De zuidelijke transeptgevel van de Sint-Elizabethskerk te Grave

De toepassing van pilasterordonnanties stuitte in Grave op veel grotere problemen. De laat-gotische topgevel was voorzien van twee hoge spitsboogvensters, die het aanbrengen van doorlopende horizontale geleidingen bij voorbaat onmogelijk maakten. Een extra probleem daarbij vormde de ingang, die in tegenstelling tot de vensters wel in de as van de gevel was geplaatst.

5. De Ionische orde bij Cesariano (5a) en zoals uitgevoerd aan de kerktoeren van IJsselstein (zie afb 1a).

Hierdoor was het onvermijdelijk, dat tussen de vensters aangebrachte dragers boven een opening kwamen te staan. Volgens de klassieke principes is dit onlogisch. De overhoeks geplaatste, driemaal versneden steunberen vormden een volgende hinderpaal, omdat het klassiek bouwstelsel uitgaat van het vierkant en nooit van diagonalen.

De zone onder het venster kreeg een Dorische pilasterordonnantie met een eenvoudig poortje, dat oorspronkelijk was voorzien van een fronton. Ter hoogte van de vensters bracht hij van onder naar boven een ionische en twee Korintische orden aan. De hoofdgestellen van deze ordonnaties zetten zich oorspronkelijk naar alle waarschijnlijkheid voort over de muurdam tussen de vensters. In de as van de gevel, recht boven de ingang, moeten zich daarom boven elkaar drie pilasters en de voortzettingen van twee hoofdgestellen hebben bevonden. Direct boven de vensters strekt zich een blijkbaar als attiek bedoelde blindarcade uit. De geveltop daarboven bestaat uit twee grote trappen met vleugelstukken en een driehoekig fronton.

Pasqualini stond voor de gecompliceerde opgave een verband te bewerkstelligen tussen de gotische en de klassieke bouwwijze, twee stelsels, die elkaar in vrijwel alle opzichten weerspreken. Toch vond hij een aantal aanknopingspunten. De kroonlijsten van de Dorische, ionische en de bovenste Korintische orde komen in hoogte overeen met de versnijdingen in de steunberen. Hierdoor konden de gotische afzaten en de kroonlijst als één geheel worden behandeld. Bovendien wordt hiermee een verband tussen de pilasterordonnanties en de steunberen bereikt. Het hoofdgestel van de onderste Korintische orde valt niet samen met de versnijding en is daarom in tegen-

stelling tot die van de overige pilasterorden niet over de steunberen doorgetrokken. Een tweede verband wordt gevormd door de twee venstertoppen. De als console uitgevoerde sluitsteen van de rondboog boven de spitsboogvensters ondersteunt de kroonlijst en de pilaster van de blindarcade erboven. In de Renaissance was dit een veel gebruikt motief.

De pogingen tot inpassing konden niet voorkomen dat de gotische vensterindeling en de klassieke orden botsten. De hoge vensters vormen een hinderlijke onderbreking van de pilasterorden. Het verticale verband is als gevolg daarvan sterker dan de horizontale samenhang, terwijl dit andersom had moeten zijn. Dit euvel had voorkomen kunnen worden door in plaats van superpositie van drie orden één veel hogere pilasterstelling aan te brengen. Klassieke orden over de gehele hoogte van de kerkfaçade werden in Italië al veel eerder toegepast, bijvoorbeeld door Alberti¹¹. Blijkbaar was Pasqualini van dergelijke gevels niet op de hoogte.

Pilasters fungeren binnen de klassieke vormtaal als dragers. Zij ontbreken echter op de steunberen, waar zij de schorende functie van deze onderdelen hadden kunnen benadrukken. De hoofdgestellen hangen aan de uiteinden zonder visuele ondersteuning in de lucht. Bovendien mist de gevel aan weerszijden een duidelijke begrenzing. De buitenste bogen van de blindarcade boven de vensters pasten niet meer geheel op de gevel en worden diensgevolge door de steunberen afgesneden.

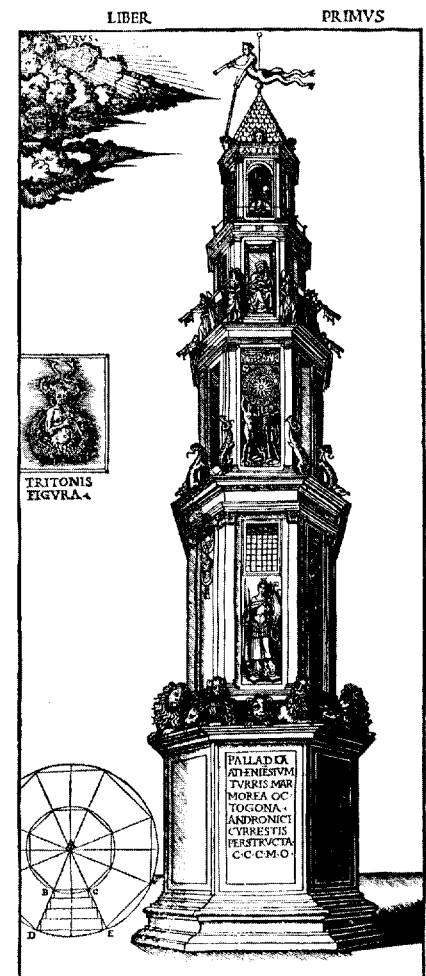
De keuze voor een blinde arcade boven de vensters is ook om een andere reden weinig gelukkig. Om voldoende plaats voor de boogstelling over te houden moest Pasqualini het hoofdgestel van de bovenste

Korintische orde reduceren tot een kroonlijst. Het gevolg is dat de superpositie van pilasterorden bijna zonder enige articulatie overgaat in de boogstelling, terwijl hier volgens de klassieke maatstaven juist een duidelijke scheiding geboden was.

De toepassing van de klassieke orden op deze laat-gotische gevel is een loos gebaar, omdat de inherente logica van de orden nauwelijks verband houdt met de structuur van het bouwwerk. De versnijdingen in de steunberen rechtvaardigen de superpositie van orden onvoldoende en de als attiek uitgevoerde boogstelling boven de vensters correspondeert niet met een verdieping, gang of zolder.

Het kasteel in Gulik

In de nog resterende oostvleugel springt de slotkapel met apsis uit de gevel naar voren. De klassieke ordonnaties van Pasqualini zijn zowel aan de buiten- als aan de binnenkant van dit bouwdeel nog grotendeels bewaard gebleven. Aan de buitenzijde is de kapel versierd met een superpositie van

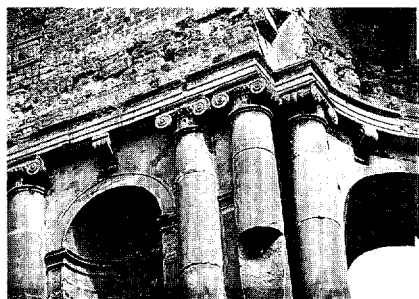
6. De toren der winden in Athene, zoals voorgesteld in Cesariano.

Dorisch en Ionisch. De zone daarboven, ter hoogte van het dak, is een reconstructie. Evenals in de toren te IJsselstein is consequent gebruik gemaakt van voetstukken. De hoofdgestellen zijn boven de pilasters echter niet omgehoekt. Vlak voor de hoeken springt het hoofdgestel wel terug. Hierdoor presenteren de pilasterorden van de verschillende gevels zich niet als een eenheid, maar als zelfstandige onderdelen. De hoeken als zodanig zijn door deze sprongen weer identiek aan die in IJsselstein.

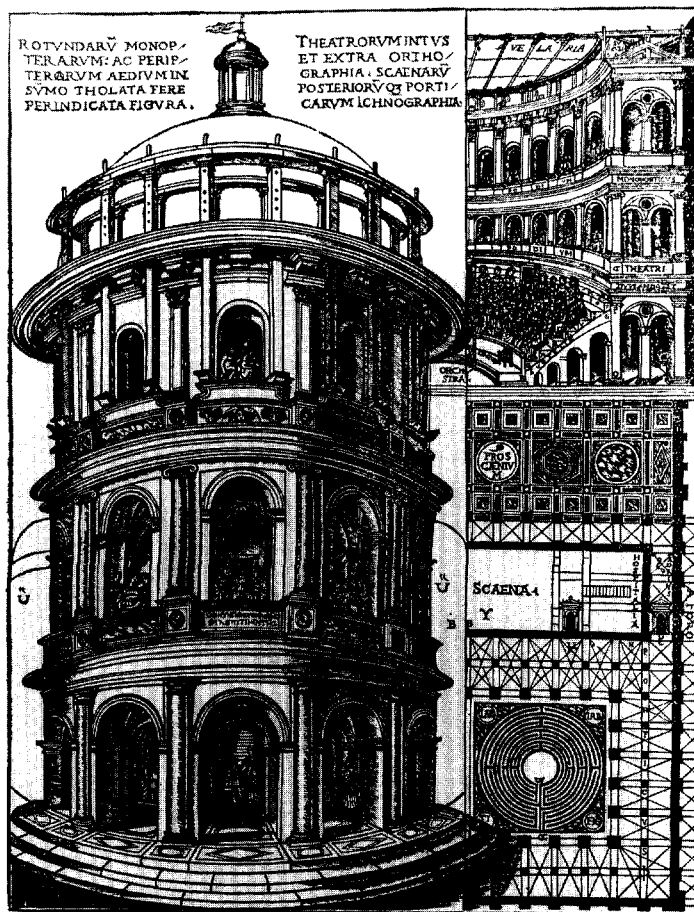
Het maniërisme

Van de twee belangrijke ontwerpen van Pasqualini, die in ons land zijn overgeleverd, is er één zeer geslaagd en moet de ander als een interessante mislukking worden beschouwd. In beide bouwwerken beoogde hij hetzelfde: een systematisch en consequent toepassen van de klassieke orden. Voor de ordonnaties in Gulik geldt hetzelfde. Pasqualini trachtte individuele willekeur uit te sluiten en te beantwoorden aan de universele wetten die in de orden lagen besloten. In dit opzicht mag hij in een adem worden genoemd met architecten als Brunelleschi en Alberti, die in de vijftiende eeuw precies hetzelfde hadden beoogd. Hij is dan ook een typische vertegenwoordiger van de Renaissance. In deze zin is de kwalificatie 'streng' op zijn ontwerpen zeer zeker van toepassing.

De bouwwerken van Pasqualini behoren tot de eerste voorbeelden van de Renaissance-architectuur in de Noordelijke Nederlanden, maar tegelijkertijd ook tot de laatste. De principes van de Renaissance waren in de jaren dertig van de zestiende eeuw, hoe nieuw ook in onze streken, al lang achterhaald. Geen van zijn ontwerpen is ooit nagevolgd. Zelfs niet zijn zeer geslaagde decoratieschema in IJsselstein, terwijl er in de zestiende eeuw nog verschillende torens van dit type werden gebouwd. Toonaangevend in Italië waren inmiddels de maniëristen, die veel vrijer omgingen met de klassieke bouwonderdelen en deze moeiteloos combineerden met andere ornamenten. Deze vrije stijl sloot veel beter aan bij de gotische achtergrond van de Hollandse bouw-

7. De slotkapel te Gulik inwendig (foto C.L. Temminck Groll, 1966).

8. Een rondbouw voor het theater uit Cesariano.

meesters en vond daarom onmiddellijk navolging. Centraal stond hierin de innovatie, de willekeur van de architect. Illustratief is in dit verband de noordelijke transeptgevel van de Nieuwe Kerk in Amsterdam, die omstreeks 1540 tot stand kwam. Renaissance-ornamenten zijn hier zonder de dwang van orden vrijelijk gecombineerd met laat-gotische versieringen. Tegenstrijdigheden voor zover aanwezig, zijn hier niet storend, maar verrassen en verhogen de charme van het geheel. De modernere trant van bouwen was ook veel makkelijker te verenigen met de traditionele bouwtypen.

Literatuurlijst

- Balen, C.L. van, *De blijde inkomst der Renaissance in de Nederlanden*. Leiden 1930.
 Beelaerts van Blokland, W.A., 'Alexander Pasqualini', *Gelre*, 1931.
 Cesariano, C. di Lorenzo, 'Vitruvius' *De Architectura*, Como 1521.
 Kuile, E.H., ter, 'Korte notitie over Grave', *Bulletin en Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1954.
 Labouchère, G.C., 'De toren der N.H. St. Nicolaaskerk te IJsselstein', *Oudheidkundig jaarboek*, 1938.
 Labouchère, G.C., 'Aantekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk', *Oudheidkundig jaarboek*, 1922.
 Ozinga, M.D., 'De strenge renaissance-stijl in de

Nederlanden naar de stand van onze tegenwoordige kennis', *Bulletin en Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1962.

Restauratie-bericht St. Elisabethkerk Grave, *Informatie bulletin*, Grave 1981.

Sebastiano Serlio, *Architettura et Prospettiva*, Venetia 1630.

Vos, R., Leenman, F., *Het nieuwe ornament, gids voor Renaissance architectuur en -decoratie in de 16e eeuw in Nederland*, 's Gravenhage 1986.

Wittkower, R., *Architectural Principles in the age of Humanism*, London 1952.

Fotoverantwoording

Foto 5b, 5c, 6b: E.-J. Goossens.

Noten

- 1 In het begin van de zestiende eeuw waren er in de Noordelijke Nederlanden vermoedelijk geen beeldhouwers, die de nieuwe ornamenten correct konden uitvoeren. Het is daarom waarschijnlijk dat Pasqualini ook voor zijn architectonisch werk in IJsselstein, Buren en Grave van de diensten van Andries Seron gebruik heeft gemaakt.
- 2 Deze poort is afgebeeld door H. Spilman in *Verheerlijkt Nederland*.
- 3 Ozinga 1962.
- 4 Sebastiano Serlio, *Architettura et Prospettiva*, Venetia 1630.
- 5 De San Andrea uit 1470 en San Sebastiano uit 1460, beiden te Mantua. De laatste is gereconstrueerd door Wittkower (1952).